

1

2

3

De hermelijn: een heraldisch fabeldier?

Pieter Donche

BOVENSTAANDE TITEL ZAL DE LEZER die vertrouwd is met zelfs de meest elementaire kennis van de heraldiek misschien wel even de wenkbrauwen doen fronsen. Een hermelijn is hem of haar wel bekend als het diertje dat zijn pels leent voor een vaak gebruikte achtergrond in wapenschilden. Maar het diertje zelf komt op zich niet voor als een wapenfiguur in het schild, wat met andere bevolkers van het dierenrijk zoals de leeuw, het hert, de arend, de zwaan, enz... wel en vaak het geval is. Nog veel minder is de hermelijn een fabeldier. Het komt goed en wel voor in onze natuur en hoort daarom zeker niet thuis in het rijtje waartoe de draak, de griffioen (half leeuw, half adelaar), de eenhoorn enz... behoren.¹

Vanwaar dan deze titel? Het antwoord ligt hierin dat men de titel anders moet interpreteren. Dit artikel gaat over hoe het heraldische pelswerk hermelijn ooit aanleiding gegeven heeft tot het ontstaan van een genealogische fabel die in Vlaanderen in een aantal families werd gecultiveerd.

Hermelijn in Europese context.

Hermelijn in wapenschilden komt niet overal even frekwent voor. Op basis van onderzoek door Pastoureau van maar liefst 125.000 wapenschilden staan in het voorkomen van hermelijn, Vlaanderen en Henegouwen op kop (7 %), gevolgd door Normandië en Brabant (6 %), Schotland (5 %), Zeeland, Artesië en zuidelijk Engeland (4 %). Bretagne, niet onbelangrijk in de context van wat volgt, is hierin zelfs eerder aan de lage kant: 2 à 3 %.²

Hermelijn wordt het vroegst in de heraldiek aangetroffen in het zegel van een kastelein van Douai in 1190-1195. Hier is het nog beperkt tot een schildhoofd, de rest van het wapen is sinopel. Het oudste voorbeeld van een wapenschild van volledig hermelijn is ook al te vinden bij een Vlaamse ridder, Niklaas van Dour, die al in 1209 zegelde met een wapenschild van volledig hermelijn.³ Vlaanderen schijnt zowel in ouderdom van gebruik als in frequentie, de landstreek bij uitstek te zijn waar hermelijn in wapens gebruikt werd.⁴ Binnen Vlaanderen wordt dit hoge landelijke gemiddelde nog ruimschoots overschreden door de families van de kasselrij Veurne.

Frequentie van hermelijn in Europese wapenschilden. (In de witte delen komt hermelijn niet voor, in de donkerste gebieden het meeste.)
(Brongegevens: Pastoureau, 1992.)

Hermelijn en Bretagne.⁵

Het wapenschild van de hertogen van Bretagne is erg eenvoudig, de blazoenering uiterst kort: *hermelijn*. Een wapen dus enkel bestaande uit een achtergrond en geen enkele wapenfiguur of -figuren op de voorgrond. Zijn de Bretoenen niet de Europese koplopers in frequentie van het gebruik van her-

melijn in familiewapens, het zijn wel de Bretoense hertogen die er een door-dringende weerklank aan gegeven hebben.

In 1316 schakelde hertog Jan III van Bretagne van een wapenschild, waar tot dan toe enkel een vrijkwartier van hermelijn in voorkwam, over op een wapenschild geheel van hermelijn zonder meer. Dit was niet zomaar een anekdotisch gegeven. Het was een sterk symbolisch geladen daad, die geheel kaderde in de dynastieke ambities van de hertogelijke politiek van de XIV^{de} en XV^{de} eeuw. De hermelijnstaartjes vormen immers een *bezaaid* veld, net als de lelies in het wapen van de koningen van Frankrijk. In de middeleeuwse cultuur werd elk bezaaid oppervlak geassocieerd met het idee van de macht en het sacrale. Ook was hermelijn, net als de lelie een symbool voor het pure. Rond die tijd ook kreeg in het middeleeuwse West-Europa het hermelijn als pels in de kleding steeds meer een statuut dat verbonden was met de uitoefening of de verlening van de staatsmacht. Waar hermelijn vroeger in de kledij een voering was (en dus aan de binnenkant gedragen werd), werd het nu aan de buitenkant gedragen en bij uitstek op koninklijke mantels, bij hoogwaardigheidsbekleders en op de kledij van magistraten.

Vóór 1316 was het hermelijn in het wapen van Bretagne beperkt tot een vrijkwartier. Honderd jaar eerder was in 1213 Pierre Mauclerc, jongere zoon van de graaf van Dreux gehuwd met de erfdochter van de hertog van Bretagne. Zijn wapen is dit van de Dreux': *geschaakt van azuur en goud, omzoomd van keel en gebroken met een vrijkwartier van hermelijn*⁶ om zich te onderscheiden van zijn oudere broer die het volle wapen draagt. Een vrijkwartier van hermelijn als breuk werd in de XIII^{de} en begin XIV^{de} eeuw vaak gebruikt bij de jongere leden van adellijke geslachten.⁷

Jan III wou breken met het oude familiewapen, wellicht omdat dit hem te veel herinnerde aan het feit dat zijn geslacht een jongere tak was van de familie Dreux en zulks niet meer paste bij de belangrijke politieke rol die de hertogen van Bretagne de voorbije eeuw opgebouwd hadden. In de periode 1290-1330 waren overigens wapenveranderingen in het algemeen talrijk. Ook was het huis van Dreux sindsdien tanend geworden. En de kleurencombinatie van een wapenschild, geschaakt van goud en azuur, dat een eeuw eerder nog iedereen meteen herinnerde aan de rechtstreekse afstamming van de Dreux' uit het koninklijke huis der Capetingers, had begin XIV^{de} eeuw niet meer dit effect. Van een ongewone kleurcombinatie een eeuw eerder was het gemeengoed geworden in veel te veel wapenschilden. De lelie was ondertussen bij uitstek het symbool geworden dat rechtstreeks herinnerde aan het koninklijke huis.

De Bretoense hertogen hebben de promotie van het hermelijn aangegrepen om er hun dynastieke ambities vorm mee te geven. In alle symbolen imiteerden zij de Franse koningen: ze namen een hooggegrepen wapenspreuk aan

Gratia Dei, ze modelleerden hun munten naar deze van het koninklijke huis, ze gebruikten een groot zegel, en een dynastieke kroon met hoge gestileerde bloemen. Maar bovenal waren de hermelijnstaartjes in hun wapenschild als het ware hun eigen 'Bretoense lelie'.

Maar hoe sterk hermelijn sinds de XIV^{de} eeuw geassocieerd werd met Bretagne, de Bretoenen hadden, zoals hoger al aangegeven niet het monopolie van een volledig hermelijnen schild⁶, noch de ruimste verspreiding ervan.

Het hermelijn bij de van Stavele's

In een vorige bijdrage over *De roskam in de heraldiek*⁷ maakten we aan het eind van het artikel ook een vergelijkende studie over het voorkomen van hermelijn in combinatie met een roodgekleurde wapenfiguur in Veurambachtse families. Daar werd toen aangestipt dat deze in de kasselrij Veurne veel voorkomende combinatie, alles te maken heeft met de familie van Stavele⁸ die van 1298 tot 1525 de kasselrij beheerste door haar erfelijk burggraafschap. Hun wapenschild was hermelijn met 7 ruiten van keel, schuinbalksgewijze geplaatst, later 4 of 5 ruiten en nog later vervangen door een gewone schuinbalk van keel.⁹ Het vormde voor veel andere families een inspiratiebron voor achtergrond en kleur voor een eigen wapen.

De familie van Stavele had zelf een mooie uitleg voor het hermelijn in hun wapenschild. Hun genealogie die rond 1576 vaste vorm kreeg en nog in een document van 1586¹⁰ bewaard is, bestaat in verschillende versies die steevast beginnen met de titel: *Genealogie de Staveles ... Issuz de la maison de Bretagne, et a ceste cause portent par droicte succession les armes de Bretagne, comme ont faict de tout temps leurs predecesseurs*. De familie van Stavele zou dus afstammen van de hertogen van Bretagne...

De genealogieën van Stavele geven hun prestigieuze afstamming uit het huis van Bretagne steeds als volgt weer: een dochter van de derde burggraaf van Veurne, Heribert, huwde een broer van Arthur I, hertog van Bretagne, nl. Jan van Bretagne (1266-1334). Deze was graaf van Richmond. Uit dit huwelijk sproot één zoon, Arthur van Bretagne, die zijn moeder opvolgde als burggraaf van Veurne en huwde met Maria van Bethune. Hun enige zoon was Jan van Bretagne. Deze huwde de dochter van Wouter van Halewijn, heer van Dottenijs en Alix van Stavele. Vanaf zijn huwelijk nam Jan van Bretagne de naam van zijn schoonmoeder (van Stavele) over en werd zo de stamvader van het huis van Stavele.

Sanderus (1586-1644) neemt dit over in zijn *Flandria Illustrata*, in de latere Nederlandse editie hiervan, *Verheerlykt Vlaandre* (Leiden, 1735) lezen we bv. *De Vrouwe van Stavele, Burggravinne van Veurne, en Dochter van den voor-*

DISPUTATIONES

Belangrijke berichten

Raadpleeg de achterzijde van dit nummer waarop u o.a. onze nieuwe telefoonnummers kan vinden.

Jubileumboek

Het Jubileumboek 2000 van *Heraldicum Disputationes* zal medio november van de persen rollen. Wie opgaf dat hij of zij het boek zelf wilde afhalen kan hiervoor terecht op zaterdag 25 november 2000 tussen 10.00 en 13.00 uur, in het Cultureel Centrum van Wijnegem, op de Turnhoutsebaan 199 in Wijnegem, niet ver van het Shopping Center en Makro. In bijlage vindt u meer info hoe er te geraken als u niet bekend bent in de gemeente.

BRIEFWISSELING

Wapenspreuken

Betreffende het boeiende artikel over wapenspreuken in vorig nummer (Jg.5, nr.2), enkele opmerkingen in mineur omtrent een paar vertalingen.

p.34 - In *J'ai valu, vauz et vaudrai* is het duidelijk "valoir" in de zin van gelden, van enige waarde zijn, en niet "vouloir" (willen). Men leze dat dus best bv. als "Ik gold voorheen, geld thans nog en zal blijven gelden".

p.35 - Rochefoulauld voert als devies *C'est mon plaisir*, maar het *Votre plaisir* van Lannoy is daarop, naar wij menen, geen hoffelijkheidsantwoord. Na de slag van Pavie in 1515, gaf François I zich over aan de voorvader van de aktuele graven de Lannoy. Bij het overhandigen van zijn degen sprak de Franse koning: "Votre plaisir, Lannoy". Het is aanneemelijk dat het devies van de graven de

Lannoy veeleer daar haar oorsprong vond.

Na diezelfde nederlaag in Pavie, schreef Frans I aan zijn moeder, Louise de Savoie, "Madame, tout est perdu fors l'honneur", te begrijpen als: "We hebben alles verloren, behoudens onze eer". Dat brengt ons naar p.33, waar de spreuk Maistre Nul souci fors l'honneur moet verstaan worden als "Geen enkele zorg behoudens de eer". "Fors" is ook daar te verstaan als "behoudens".

C.Kestens, Edegem

Omgekeerde wapens

Betreffende het artikel *Een omgekeerd wapen* door Karel van den Sigtenhorst (Jg. 5 Nr. 2), wil ik opmerken dat het wapen -dat toch persoonlijk is- ook werd aangewend om de schande, oneerbaarheid of een schanddaad aan te klagen van de drager ervan. Dit was het geval met Landgraaf Ludwig I van Hessen. In een "Scheltbrief" is niet enkel zijn wapen ondersteboven afgebeeld, maar tevens hijzelf met de voeten vastgeknoot aan een balkenstelling.

Merkwaardig detail: noch zijn kledij noch zijn hoed met struisvogelveren lijkt te lijden onder de wet van de zwaartekracht!¹ Bij een ontorende veroordeling werd eveneens het schild ondersteboven opgehangen. Volgens C. PAMA zijn er voorbeelden dat het gehele wapen omgekeerd op zijn grafsteen werd voorgesteld als hij de laatste "mansoir" van zijn geslacht geweest was.²

Een ander gebruik was het breken van zowel schild als zegelmatrijs dat bij de overledene in de kist werd gelegd. Ook H.W.M.J. KITS NIEUWENKAMP³ haalt bovenvermelde gebruiken aan en geeft zelfs enkele voorbeelden. Bij wijze van smaad werd zelfs, indien een kroon aanwezig, deze omgekeerd onder het schild

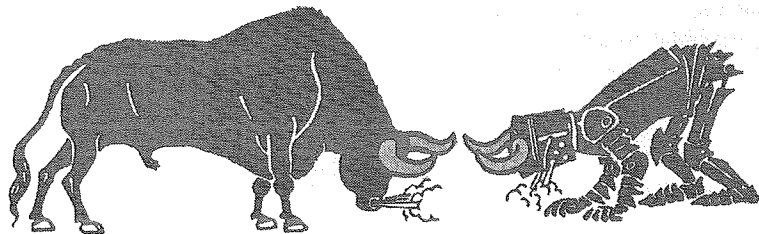
een getand plaatwerk zoals na 1650 gebruikelijk (zie het artikel over *De Roskam in de Heraldiek*, in *HD*, 1999, pp. 81-96).

Als schildhouder troffen we bijna steeds een adelaar met gespreide vleugels aan. Het randschrift was steeds in kleine gotische letter met voornamen in het Vlaams. Dus ook zo in dit heraldisch ex-libris. Wel is het woord *Sigillum* voluit geschreven in plaats van de gebruikelijke

afkorting *S*: in de zegels. Ook de kruisjes en de viersierende motiefjes onderaan rechts van de zegelrand zijn toevoegsels.

De tekst boven en onder het zegel betekent: *Uit de bibliotheek van documentatie over de familie Donche*. Dit ex-libris is immers bedoeld om die boeken te merken, die in verband staan met naamgenoten, hetzij geheel (bv. biografie van Pater L.V. Donche) hetzij fragmentarisch (bv. veilingscatalogus Christie's London '94 waar het laatste item een portret is van Elisabeth Donche (†1548)). In de loop der jaren werd een verzameling daarvan opgebouwd. Omdat uit titel of onderwerp soms niet meteen duidelijk is dat het boek iets met de eigen genealogie te maken heeft, moet het ex-libris de aandacht daarop trekken. Daarom ook is er onderaan plaats voor enkele regels om een korte verwijzing naar hoofdstuk of pagina's bij te noteren. De uiteindelijke bedoeling is dat de verzameling bijeen blijft.

Het ex-libris werd in 2000 getekend door Marc Van de Cruys in nauw overleg met de betrokkene.

Cartoon uit *Familiewapen 'n oude traditie herleeft* van Jan Zeeman (Uitg. *De Alk*, Alkmaar, 1987). Gereproduceerd met toestemming.

noemden *Heribert, trouwde met Joan, Graaf van Richemont, Broeder van Arthur, Hertog van Klein-Britanje*. En ook nog in de XIX^{de} eeuw neemt J. Gailliard dit over in zijn *Bruges et le Franc*,¹¹ zich hierbij in allerlei bochten wringend om extra argumenten te vinden.¹²

De genealogieën geven evenwel geen bewijzen voor de Bretoense afstamming, het wordt enkel zo verhaald. Het enige argument waarrond het hele verhaal aan opgehangen wordt is precies het voorkomen van hermelijn in hun wapenschild. Jan, broer van de hertog van Bretagne is weliswaar een historische figuur en was inderdaad graaf van Richmond. Maar het hertogelijk oorkondenbezit in Bretoense archieven maakt nergens melding van verdere afstammelingen van hem, zelfs niet eens van een huwelijk. En nog minder worden in de studies over de andere families die in het afstammingsverhaal een rol spelen de betreffende huwelijksverbintenissen ook maar vermeld.

En verder kunnen we opmerken dat het ook pas met Jan III van Bretagne (hertog 1312-1341), een neef dus van de graaf van Richmond, was dat een volledig wapen in hermelijn gevoerd werd vanaf 1316. Hij stond hier voorlopig mee alleen. Bv. zijn halfbroer Jan, graaf van Montfort die hem na zijn dood het hertogdom betwistte (zie verder) bleef zelf nog tot aan zijn eigen dood in 1345 het oude gebroken wapen voeren. Ook de graaf van Richmond - de veronderstelde voorvader van de van Stavele's - bleef het oude wapen gebruiken.

Alles lijkt erop dat de familie van Stavele zelf in de XVI^{de} eeuw een fictief verhaal geconstrueerd heeft om hun blazoën te vergulden. Veelbetekenend in dit verband is dat de bekende XVI^{de} eeuwse wapenheraut van keizer Karel, de Bruggeling Cornelius Gailliard, rond 1560 wel over de familie van Stavele geschreven heeft, maar nergens van een Bretoense afstamming gewag maakt.

De familie van Stavele werd grondig bestudeerd in 1984-1985 in de licentiaatsthesis van J. Van Acker en er werd overtuigend aangetoond dat de familie *van Bambeke*, hun voorgangers-burggraven van Veurne, veel meer kans maken om de echte voorouders van de van Stavele's te zijn. Reeds in 1276 stond op het ruiterszegel van de burggraaf van Veurne een schild *hermelijn met zeven ruiten, schuinbalksgewijs geplaatst*.¹² Er zou zich dan eind der jaren 1200 een naamswissel voorgedaan hebben toen de familie van Bambeke talrijke bezittingen verwierf in het dorp Stavele en zich aldaar vestigde.

Nog hermelijn in Vlaanderen

Het volledige hermelijn van Bretagne werkte ook inspirerend bij een aantal andere Vlaamse families om het hermelijn in het eigen wapenschild te verklaren.

15
In het historiografisch werk van Emanuel SUEYRO, *Anales de Flandes* (Antwerpen, 1624)¹¹ over het jaar 1365 lezen we immers: *Opiniones ay de que por hauer muchos caualleros de Flandes seruido tan bien al Duque, y à sus padres en estas guerras, les dio demas de otros premios la permission de añadir à sus armas los armoños, insignias propias de Bretaña; hazen esta conjetura por traerlos tantas casas, come las de Ghistelles, Lichtervelde, Honscote, Coolscamp, Ognies, Schirvelde, Polinckhouen, Ostende, Maelstede, Lathem, vander Heyden, vander Burcht, Drincham, Calonne, Auerhoult, Varenne, Roubaix, Stauele y otros; esto se tiene por mas verisimil, que lo que algunos dixeró, de que los mismos señores de Stauele descendian de Roberto de Bretaña sexto hijo de Juan el primero Conde ò Duque de Bretaña, porque no dio lugara esto la edad de Roberto, que hauiédo nacido en el año 1250 ò 51 murio en el año de 1259 y fue sepultado en el chore de San Fra(n)cisco de Na(n)tes, donde se ve su tumolo y efigie de cobre.*

Dit oud-Spaans vertaald in tegenwoordig Nederlands wordt dan: *Men is de mening toegedaan, omdat vele ridders uit Vlaanderen de Hertog [van Bretagne] en zijn vader zo goed gediend hebben in deze oorlogen, hij hen buiten nog andere beloningen, de toelating heeft gegeven aan hun wapenschilden hermelijn toe te voegen, kenteken eigen aan Bretagne. Dit wordt vermoed omdat dit in zoveel huizen (families) aanwezig is, zoals deze van Gistel, Lichtervelde, Hondschote, Koolskamp, Ognies, Schiervelde, Polinkhove, Oostende, Maelstede, Latem, vander Heyden, vander Burcht, Drinkham, Caloen, Auerhoult, Varenne, Roubaix, Stavele en andere. Dit verleent ook meer waarachtigheid aan hetgeen men zegt, (nl.) dat diezelfde heren van Stavele afstammen van Robert van Bretagne, zesde zoon van Jan, de eerste graaf of hertog van Bretagne, omdat hier geen indicatie wordt gegeven aan de leeftijd van Robert, die zou geboren zijn in het jaar 1250 of 51, stierf in 1259 en begraven is in het koor van (de kerk van) Sint Franciscus in Nantes, waar men zijn graftombe ziet met zijn beeltenis in koper.*

De Bretoense afstamming van de heren van Stavele wordt hier dus vermeld bij een ander verband dat zou bestaan tussen een hele reeks Vlaamse families en Bretagne: in 1365 zouden zij van de hertog van Bretagne toelating gekregen hebben om hermelijn in hun wapenschild te voeren. Wat is dit verband?

De Bretoense erfopvolgingsstrijd

Hiervoor moeten we een excursie maken in de Bretoense geschiedenis en het prille begin van de Honderjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk. Wij zijn hierover erg goed ingelicht dankzij het relaas van de eigentijdse kroniekschrijver Jean Froissart (geb. Valenciennes 1337). Deze kroniekschrijver beschreef tussen 1370 en 1400 alle feiten die zich sinds 1325 hadden

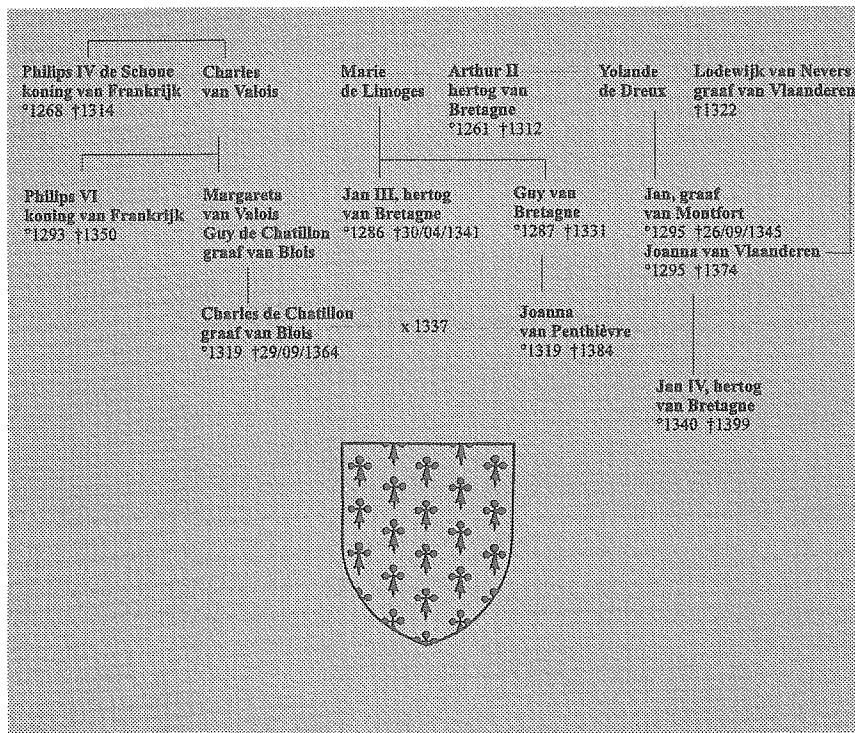
voorgedaan in Westelijk Europa, in het bijzonder in Frankrijk, Bretagne, Italië, Engeland en Schotland.¹² 16

In 1337 huwde Charles de Chatillon, tweede zoon van de graaf van Blois en Margareta van Valois, Joanna van Bretagne, enige dochter en erfgenaam van Guy de Bretagne, graaf van Penthièvre en broer van hertog Jan III van Bretagne. In het huwelijkscontract werd gestipuleerd dat bij een kinderloze dood van Jan III, Charles de Chatillon hem zou opvolgen als hertog van Bretagne, uit hoofde van zijn vrouw, nicht van Jan III. Jan III overleed in 1341. Maar ook Jan van Bretagne, graaf van Montfort, een halfbroer van Jan III uit het tweede huwelijk van hun vader hertog Arthur II van Bretagne, eiste ook meteen zijn rechten op de hertogelijke titel op, als zijnde één graad nauwer verwant aan Jan III, dan zijn (half)nicht Joanna. Hij voegde meteen de daad bij het woord en maakte zich meester van Nantes en van de schat van de hertog. De graaf van Blois op zijn beurt greep hierop naar de wapens: het begin van een oorlog die 23 jaar aansleepte. De Franse koning mengde zich in de zaak en koos partij voor de graaf van Blois en stuurde een machtig leger naar Nantes. Jan van Montfort werd gevangen genomen en drie jaar lang opgesloten te Parijs in de toren van het Louvre.

17
Maar dit maakte geen einde aan de oorlog. Zijn echtgenote, Joanna,¹³ dochter van Lodewijk van Nevers, graaf van Vlaanderen, zette de strijd met veel moed verder en voerde zelf de strijders aan. In het bijzonder leidde ze, tijdens de belegering van Hennebont een uitval waarbij de tenten van de vijand in de vlammen gezet werden. Ze hield er de bijnaam *Jeanne la Flamme* aan over. In Brest haalde ze versterking en de vijand diende hun beleg op te geven. Zij zocht en verkreeg ook steun bij de koning van Engeland, Edward III en zou ook een schare medestanders in Vlaanderen rond zich verzameld hebben.

14
Dat Engeland prompt de zijde van Bretagne koos, was begrijpelijk: enkele jaren tevoren, in 1337, waren Engeland en Frankrijk hun Honderdjarige Oorlog begonnen.¹⁴ Na eerst Vlaanderen onder Jacob van Artevelde economisch gebonden en politiek losgeweekt te hebben van Frankrijk, verplaatste de Engelse koning nu zijn strijdtoneel naar Bretagne. De strijders uit Vlaanderen werden aangevoerd door Joanna's kozijn, Robert d'Artois.¹⁵ In een oorlog ter zee en ter land veroverde zij Vannes, maar die laatste stad verloor ze even snel terug, evenals haar kozijn Robert d'Artois, die overleed aan een zware verwonding. Hierop stak de Engelse koning zelf het Kanaal over om in Bretagne oorlog te voeren om tegelijkertijd Nantes, Rennes en Vannes te belegeren. Op kerstdag 1343 bewerkstelligde paus Clemens VI een vrede: Jan van Montfort werd vrijgelaten. Hij overleed echter twee jaar later in september 1345 en Joanna werd krankzinnig.

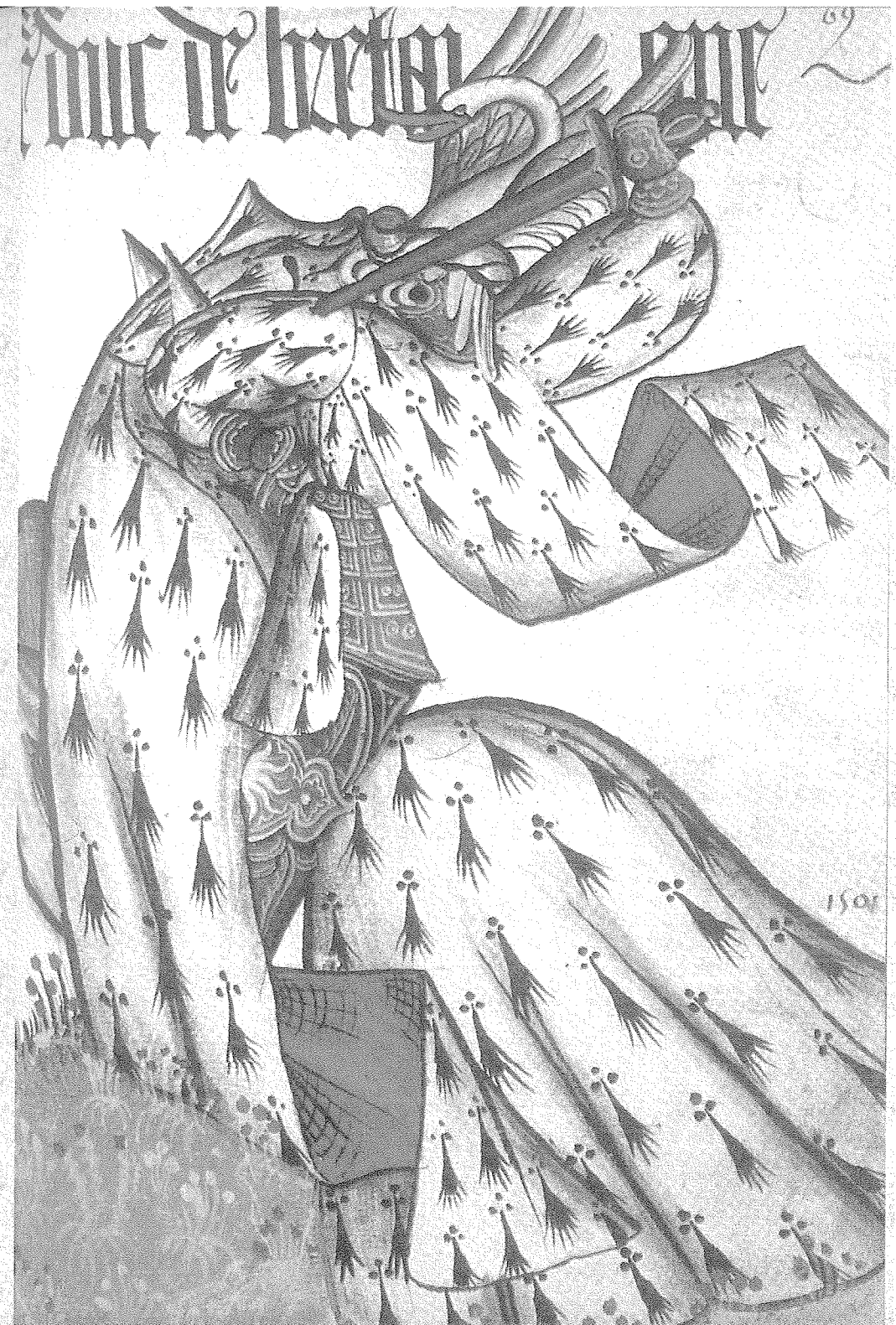
Hun zoon Jan, onder voogdij van koning Edward III zette de opvolgingsstrijd verder, en nog wel gedurende 19 jaar. En waar zijn vader niet in geslaagd was, slaagde hij wel: Charles de Blois werd in 1347 gevangengenomen en 10 jaar in Engeland opgesloten. Na onderhandelingen over een eventuele deling van het hertogdom, wat hij weigerde volgde een beslissende strijd in Auray in 1364 waar Charles de Blois de veldslag, zijn leven en zijn hertogelijke titel definitief verloor: de vrede van Gu rlande in 1365 erkende de graaf van Montfort als de nieuwe hertog van Bretagne.

Boven: De genealogie van de Bretoense hertogen.

Tegenoverliggende bladzijde: De hertog van Bretagne (afbeelding uit het *Grand armorial  questre de la Toison d'Or* (ca. 1434)).

Volgende bladzijde (64): De dame met de hermelijn (Cecilia Gallerani) door Leonardo da Vinci (ca.1484).

De wapens van de 18 families

Aan de hand van enkele XVI^{de} eeuwse Vlaamse wapenboeken, aangevuld met latere bronnen konden we voor de meeste van die 18 families hun wapenschild identificeren.²⁰ Zij hebben inderdaad alle in één of andere vorm hermelijn in hun wapenschild.

Gistel: *keel met een keper van hermelijn* (EE 11, 47; GE 930, CG, p. 12, 22, EW 23, PB 645; GA, St-Donaas, p. 203) en met nog drie (2,1) spoorradertjes van zilver (GA, St-Donaas, p. 200) of met een duif (EE 119)

Lichtervelde: *azuur met een schildhoofd van hermelijn* (EE 14, GE 948, CG, p. 27, EW 55, PB 100; GA, St.-Donaas, p. 47)

Hondschote: *hermelijn met een schuinbalk van keel, beladen met drie schelpen van goud* (EE 17, GE 991, CG, p. 12, 20, EW 21 en 83, PB 654; DA 2419-2428: soms een boord ipv een dwarsbalk, soms zonder, soms met 11 schelpen ipv 3, GA, St-Donaas, p. 203)

Koolskamp: *azuur met een schildhoofd van hermelijn* (GE 967, CG, p. 22, EW 55, PB 644)

O(i)gnies: *sinopel, met een dwarsbalk van hermelijn* (DR III, 60; PB 452, 461; GA, St-Donaas, p. 59, 69, 200) en nog in het schildhoofd een barensteel van zilver met drie hangers (GA, St-Donaas, p. 47, 69). In 1442 vinden we Boudewijn van Oignies, met een zegel met daarin een dwarsbalk van hermelijn met een barensteel (GD 5067)

Schiervelde: *hermelijn met een dwarsbalk van vijf ruiten van keel* (CG, p. 44, PB 347); *hermelijn met dwarsbalk van drie en twee halve ruiten van keel* (EW 71)

Polinkhove: *hermelijn met drie (2,1) ruiten van keel* (CG, p. 68; GA, O.L.Vrouw, p. 296) of: idem, maar maliën ipv ruiten. (DR III, 146)²¹

Oostende: *hermelijn met een effen schildhoofd en een schuinstaak over alles heen* (DR III, 69).²² Merk op dat het wapenschild van de stad Oostende anders is: *goud met drie sleutels van sabel* (EW 81), of *goud met een keper van keel en drie paalsgewijze geplaatste sleutels van hetzelfde*. (CG p. 5)

Maelstede: *hermelijn met een dwarsbalk van azuur en twee schuinstaken van keel in St-Andrieskruisschikking* (GE 1057, CG, p. 23, PB 178)

Latem: *hermelijn met een dwarsbalk* (DR II, 316), *beladen met een schild met drie lelies met afgesneden voet en een effen vrijkwartier* (DR II, 316)

van den Herden: *effen van hermelijn* (DR I, 73)²³

Drinkham: keel met een keper van hermelijn, met in het eerste kwartier, goud met een leeuw van sable en met in het linkerkwartier op het keel het wapen van Luxemburg, zijnde gedwarsbalkt van zilver en azuur van tien stukken, met over alles heen een leeuw van keel met schuinkruisgewijze geplaatste staart, gekroond, getongd en geklauwd van goud (CG, p. 69, PB 25 met nog een zwaan van zilver in de schildpunt) of ook: keel met een keper van hermelijn en een vrijkwartier van goud met een leeuw van sable (EW 57)²⁴

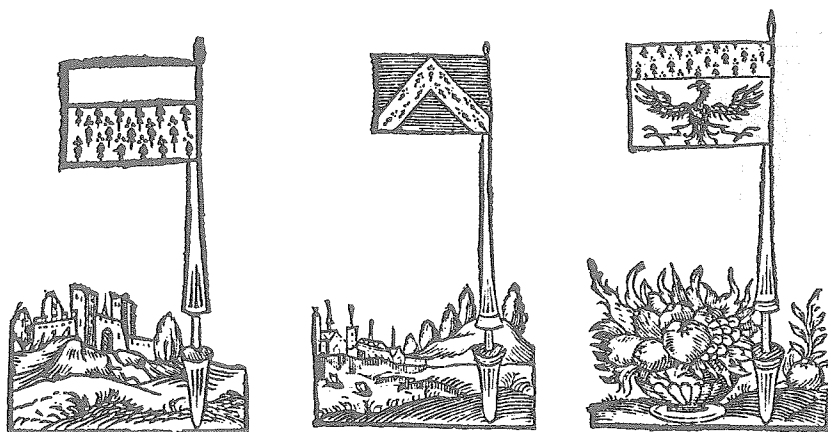
Caloen: hermelijn met een gaande aanziende leeuw van keel, getongd en geklauwd van goud (DR 168-169, CG, p. 45, EW 99, PB 563; GA, St-Walburga, p. 1, 14)

Averhoul: gedwarsbalkt van 6 stukken van sable en goud met een vrijkwartier van hermelijn (GH 6, TL 23)

Varenne: hermelijn met drie kepers van sable (GH 123)²⁵

Roubaix: hermelijn met een schildhoofd van keel (EE 34, DR III, 278-279, PB 320, GA, St-Donaas, p. 26)

Stavele: hermelijn met een schuinbalk van keel (GE 941, CG, p. 26, PB 558, GA, St-Donaas, p. 47)

De banieren van enkele Vlaamse baanderheren: de Roubaix, Gistel en Koolskamp. (Uit Philips de l'Espinoy, 1632.)

Toetsing aan oude zegels, een aantal families vallen door de mand

Reeds hoger werd met betrekking tot de familie van Stavele het hermelijn als voortkomend uit een rechtstreekse afstamming van de hertogen van Bretagne naar het rijk der fabelen verwezen. Het leek ons interessant om voor de andere families na te gaan of het hermelijn in hun wapenschild pas na 1375 (het jaar van de beweerde gebruiksverlening) opduikt. Hiervoor deden we een beroep op de oudste bron voor het terugvinden van een wapenschild: de zegels.²⁶ Dit onderzoek haalt voor op zijn minst nog enkele andere Vlaamse families de verklaring van het hermelijn uit een Bretoens militair avontuur in 1341-1345 en de gebruiksverlening in 1375 onderuit. Want ze gebruikten al eerder dan 1375 of zelfs 1341 hermelijn in hun wapenschild!

Voor de familie van **Gistel** treft men het hermelijn al vaak aan in de 13de eeuw en nog vele malen ook vóór 1375, zoals het te zien is op heel wat zegels: (GD 939 tot/met 951):

☞ 1255, Wouter en Jan van Gistel: van beiden bestaat een ruiterzegel, met als tegenzegel een wapenschild: *effen met een keper van hermelijn*.

☞ 1255, Zeger van Gistel: een idem zegel.

☞ 1292, Rogier van Gistel: breekt het gewone zegel met een barensteel met drie geblokte hangers.

☞ 1324, Jan, ridder: *keel met een keper van hermelijn* (PO 1324)

☞ 1333, Wulfaert van Gistel: breekt het gewone zegel met een smalle dwarsbalk en een gekroonde leeuw.

☞ 1336, een andere Wulfaert van Gistel: breekt het gewone zegel met een blokzoom.

☞ 1336, Jan van Gistel: een ruiterzegel, waarvan het tegenzegel het gewone wapen van Gistel toont.

☞ 1336, een andere Jan van Gistel: breekt het gewone zegel met een barensteel met vijf hangers.

☞ 1336, Geraard van Gistel: breekt het gewone zegel met drie koecken beladen met een breedarmig kruis.

Van de heren van Gistel is van Jan II van Gistel een zegel bekend van februari 1276 (n.s.) waar zowel op het ruiterzegel als op het tegenzegel duidelijk een keper van hermelijn afgebeeld staat.²⁷ Met Jan III van Gistel (1289 - † 1315), heer van Gistel en zijn jongere broers en zusters is het wapen in hun zegel bij allen reeds een keper van hermelijn.²⁸ En ook nog eens een Engelse wapenrol uit ongeveer 1275-85 (de Walford's roll) vermeldt een, blijkbaar in Engeland verzeilde, Wouter van Gistel: *Gualtier de Gistell, gulez un cheveron d'ermine*.²⁹

Voor de familie van **Lichtervelde** treffen we ook al in 1336 een Rogier aan met een zegel met wapenschild: *effen met een schildhoofd van hermelijn* (GD 1220).³⁰

Van de familie van **Hondschoote** blijkt op een zegel uit 1226 dat het hermelijn reeds in gebruik was, dus liefst al anderhalve eeuw voor de veronderstelde gebruiksverlening door Jan IV van Bretagne: Wouter van Hondschoote heeft een ruiterzegel met op zijn schild *hermelijn met een zoom*.³¹

We vinden nog andere 13de eeuwse vermeldingen van zegels van van Hondschoote's: (DA, DR II, 103)

☞ 1237, Jan en Philips, beide: *hermelijn met een zoom*

☞ 1275, Pieter: *hermelijn met een zoom*

☞ 1275, Wouter: *hermelijn met een dwarsbalk*

☞ 1286, Wouter: *hermelijn met een dwarsbalk nog beladen met 11 schelpen*

☞ 1286, Jan: *hermelijn met een dwarsbalk nog beladen met drie schelpen*

☞ 1297, Wouter: *hermelijn met een dwarsbalk nog beladen met drie schelpen*

☞ 1297, Diederik: *hermelijn met een uitgeschulpte zoom*.

Van de familie van **Schiervelde** vinden we in 1336, Wouter met een zegel met wapenschild: *hermelijn, met een dwarsbalk van ruiten*. (GD 1586)

Van de familie van **Pollinkhove** vinden we in 1331, Jan met een zegel met wapenschild: *hermelijn met drie maliën* (DR III, 146)

Van de familie van **Oostende** is in 1374 het zegel van Geraard van Oostende *hermelijn, met een effen schildhoofd en een schuinstaak over alles heen*.

Van de familie van **Maelstede** vinden we:

☞ 1290, Jan: een ruiterzegel met een schild en dekkleden van *hermelijn, met een Sint-Andrieskruis en een dwarsbalk eroverheen*. (GD 1262)

☞ 1339, Simon: *hermelijn met een Sint-Andrieskruis beladen met een hartschild met een schildhoofd*. (GD 1263)

Van de familie **Lathem** vinden we: (DR II, 316-317)

☞ 1338: Walter, een zegel: *hermelijn met een dwarsbalk*.

☞ 1365: Jan, een zegel: *hermelijn met een dwarsbalk beladen met een schild met drie lelies met afgesneden voet en een effen vrijkwartier*.

☞ 1372: Wouter, een zegel: *hermelijn met een dwarsbalk*.

☞ 1374: Wouter, een zegel: *hermelijn met een dwarsbalk beladen met een schild met drie lelies met afgesneden voet en een effen vrijkwartier*.

☞ 1374: Wouter, een zegel: *hermelijn met een dwarsbalk*.

Van de familie van **Caloen** is er een zegel uit het midden der XIV^{de} eeuw: hermelijn met een gaande aanziende leeuw. (DR 168)

Voor al deze families is de toetsing dus negatief. Het ziet er m.a.w. niet naar uit dat hun hermelijn uit Bretagne overgewaaid is. Wanneer en hoe is deze fabel dan ontstaan? Hier hebben we het gissen naar. Enerzijds is er de al heel vroege en zeer sterke verspreiding van het hermelijn in Vlaanderen. Anderzijds is er het in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw sterk stijgende prestige van de Bretoense hertogelijke dynastie (en een dieptepunt van het Franse koninklijke gezag tijdens de Honderdjarige Oorlog), die zich sterk profileerden in het volledige hermelijn van hun wapenschild. Is de verleiding voor een aantal Vlaamse families te groot geweest om het hermelijn uit het eigen wapenschild hierop te projecteren?

Eindnoten

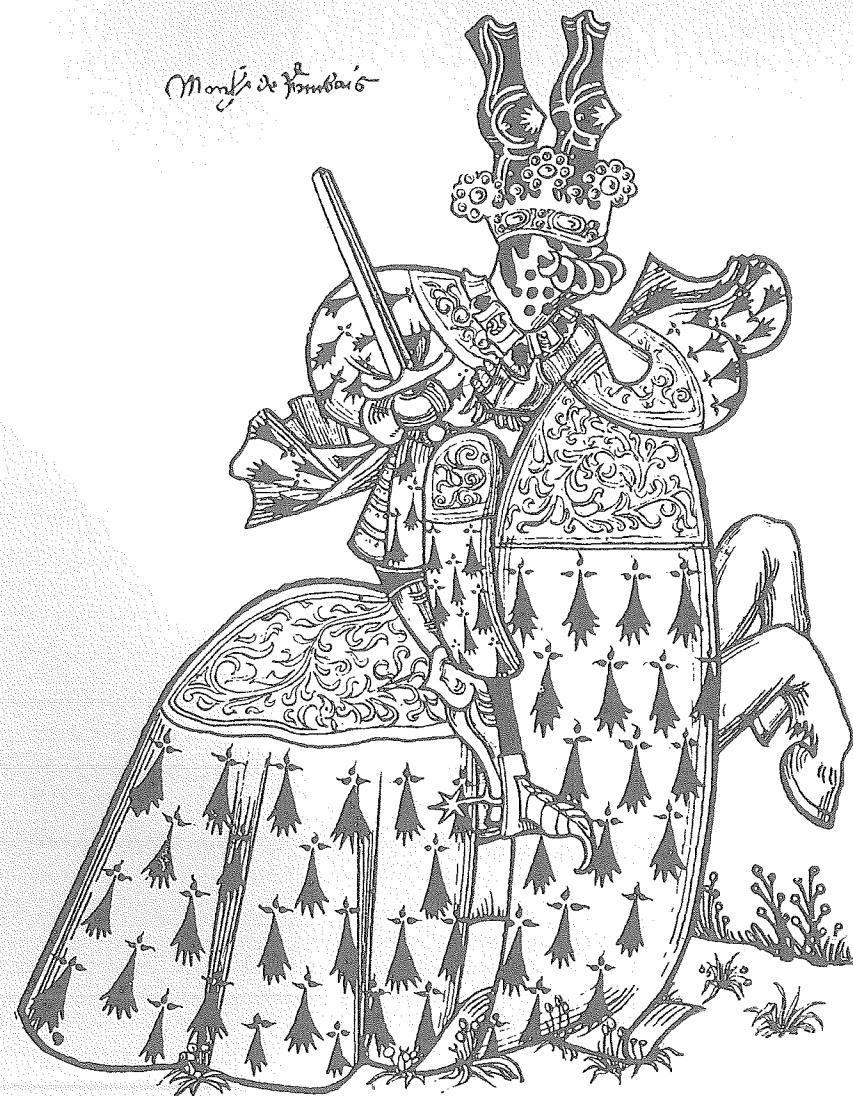
1. De *hermelijn* is een klein roofdier, zo'n 30 cm. lang (zonder de staart). De pels is bovenaan en op de kop bruin, onderaan wit. De staart wordt na zes weken zwart. In de Schotse hooglanden wordt de bruine pels in de winter zelfs volledig wit. De *wezel*, die er goed op lijkt heeft geen zwarte staart. Nog een ander dier dat er goed op lijkt is de *bunzing*, die evenwel een nachtjager is in tegenstelling tot de hermelijn.
2. Deze resultaten zijn een verdere verfijning van reeds eerder door Pastoureau gepubliceerde resultaten van onderzoek naar het voorkomen van hermelijn in wapenschilden. Op basis van een vergelijkend onderzoek medio de 1970-er jaren aan de hand van 12.000 wapenschilden uit 27 middeleeuwse wapenboeken waren toen de uitschieters: Bretagne, Normandië en Vlaanderen, waar hermelijn aangetroffen werd in méér dan 7 procent van alle wapenschilden. Deze gebieden worden gevolgd (4 tot 7 procent) door de rest van de Nederlanden en Noord-Frankrijk, de kuststreek ten zuiden van Bretagne en Groot-Brittannië. Die resultaten werden gepubliceerd in zijn bekende werk M. PASTOUREAU, *Traité d'Héraldique* (Paris, 1979), en ongewijzigd hernomen in de tweede editie van 1993, pp. 116-121, met een spreidingskaart op p. 120. De kaart en de statistische gegevens betreffende het hermelijn aldaar vermeld zijn dus nu verouderd.
3. G. DEMAY, *Inventaire des sceaux de la Flandre ... dép du Nord*. (Paris, 1873) nr. 799. J.-Th. DE RAADT, *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants* (Brussel, 1898, 4 dln.) citeert nog diverse andere families met een wapenschild van volledig hermelijn, waaronder ook het wapenschild van de gemeente Wannegem-Lede.
4. Zie ook de bijdrage over het vrijkwartier van hermelijn van DE RAADT, *op. cit.*, dl. I, pp. 72-74. Hij citeert er een hele reeks, waaronder deze van Bertout-Duffel, heren van Mechelen.
5. M. PASTOUREAU, *L'hermine: de l'héraldique ducale à la symbolique de l'Etat*, in: J. KERHERVE en T. DANIEL (ed.), 1491, *La Bretagne, Terre d'Europe* (Brest 1992, verslagen van het Colloque International, Brest, 2-4 oct. 1991)
6. De zoom van keel is nog niet verklaard, omdat die soms wel, soms niet bij verschillende leden van het huis van Bretagne voorkomt, en ook soms wel, soms niet bij de leden van het geslacht Dreux.

7. Zie DE RAADT, op. cit. dl. I, pp. 72-74.
8. Ook helden uit de middeleeuwse sagenliteratuur hadden soms een wapen van volledig hermelijn. De bekendste is Tristan (van de sage Tristan en Isolde).
9. *Heraldicum Disputationes*, jrg. 4 nr.4 (okt-nov-dec. 1999) pp. 81-96.
10. Zie over de familie van Stavele vooral: J. VAN ACKER, De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk, in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, Nieuwe reeks, LIV (Kortrijk, 1988), de uitwerking van een licentiaatsthesis.
11. Voor de vele variaties in het wapenschild wat de dwarsbalk betreft zie J. VAN ACKER, op. cit. We stippen nog twee zegels aan: 1336, Jan: *hermelijn met een dwarsbalk van vier ruiten* (GD 5538); 1378, Willem: *hermelijn met een dwarsbalk van ruiten* (GD 1626)
12. KBB, handschriften, IIIde reeks, nr. 1542.
13. J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leurs noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, dl. V (Brugge, 1862), pp. 309-323.
14. Zie de afbeelding in E. WARLOP, *The Flemish Nobility before 1300* (Kortrijk, 1975) dl. II, p. 1175.
15. Emanuel SUEYRO, *Anales de Flandes. Dedicados à la Catholica Mag. del Señor Rey Don Phelipe IV nuestro Señor*. (2 delen in 1 band, Antwerpen, en casa de Pedro y Iuan Beleros, MDCXXIV), deel 2: p. 540 (bij *Años de Christe 1365*)
16. De beste uitgave van de kronieken van Froissart is: Bⁿ. KERVYN DE LETTENHOVE, *Chroniques de Froissart* in niet minder dan 19 delen (waarin ook de teksten van latere redacties opgenomen zijn) met nog 4 delen naamindices en 2 delen plaatsindices. Voor een eigentijdse beschrijving van die periode uit de Bretoense geschiedenis: J. CHAFFEL, *La guerre de succession de Bretagne* (Éd. F. Lanore, Parijs, 1975); R. CINTRÉ, *Les marches de Bretagne au Moyen Age, économie, guerre et société en pays de frontière (XIVe, Xve)* (Éd. Pornichet, uit doctoraatsthesis, 1992).
17. Specifiek over deze episode in de Bretoense erfopvolgingsstrijd: M. KERVRAN, *Les grandes heures de Jean de Montfort et de Jeanne la Flamme (1341-1345) pendant la guerre de succession de Bretagne* (Éd. J. Floch, Mayenne, 1981)
18. En ook nog wel om een gelijkaardig geschil van erfopvolging: Edward III, als zoon van een dochter van Philips de Schone, koning van Frankrijk, beschouwde zich de rechtmatige koning van Frankrijk. Philips VI, oudste zoon van Charles van Valois, broer van Philips de Schone ook. Alles draaide rond de vraag of een opvolging van koningen (of hertogen) via een dochter kon verlopen of niet. De vraagstelling was nooit eerder aan de orde geweest omdat, sinds Hugues Capet in 987 koning was gekozen, de 11 koningen die over Frankrijk hadden geregeerd steeds een mannelijke erfgenaam hadden nagelaten. Maar in 1328 waren alle drie zonen van Philips de Schone gestorven zonder mannelijke nakomelingen... Om de kwestie te regelen greep men terug naar de wet der Salische Franken, waar dochters niet konden erven, die enkele jaren eerder ook al door de tweede zoon van Philips de Schone was ingeroepen. Maar in 1337 verwierp men in Engeland die interpretatie... Merk

koningen absoluut inkonsekvent waren, want in hun keuze voor wie ze steunden, kozen ze precies die interpretatie die ze hun collega-koning betwistten!

19. Over deze figuur zie o.a. M. DRUON, *Les Rois Maudits* (6 delen, Éd. Livre de Poche, 1970). Over de episode uit zijn leven i.v.m. de Bretoense oorlog, zie het zesde deel: *Le Lis et le Lion*, en daarin het laatste hoofdstuk vóór de epiloog, *Les murs de Vannes*) Het leidde zeker twee militaire campagnes in Bretagne: Op 14 aug. 1341 verklaarde de Engelse koning Edward III in een charter dat Robert d'Artois naar Bretagne zou gaan met 4 baanderheren, 21 ridders en 80 soldaten. Op 10 november was hij klaar om te vertrekken. Een tweede campagne werd voorbereid op 3 juli 1342, met 4 baanderheren, 29 ridders en 86 schildknepen. In de eerste strijd in Bretagne behaalde hij een overwinning in Morlaix. Hij haalde versterking in Engeland en kwam terug in Bretagne met 46 vaartuigen begin juli 1342. (KERVYN DE LETTENHOVE, Froissart, zie hoger, dl. XX, p. 182)
20. Volgende werken werden geraadpleegd, waarbij in het bijzonder zo oud mogelijke wapenboeken voor Vlaanderen werden gebruikt :
 - CG: C. GAILLIARD, *Le Blason des Armes : L'ancienne Noblesse de la très-haute, très-noble et très puissante Contée de Flandres avecques leurs armes blasonnez* (uitgave J. van Malderghem, Brussel, 1866). Is een up-to-date wapenboek voor ong. 1555.
 - DR: J.Th. DE RAADT, op. Cit.
 - EE: J.M. VAN DEN EECKHOUT, *Le Grand Armorial Equestre de la Toison d'Or. L'Armorial de Flandre* (Sint-Niklaas, 1996)
 - EW: E. WARLOP, *Wapenboek van Vlaanderen* (Handzame, 1972) Deze codex uit de Kortrijkse stadsbibliotheek, Fonds Goethlas-Vercruysse werd samengesteld in 1557, maar voor de Vlaamse wapens gaan de beschrijvingen vaak terug op nog oudere verloren gegane wapenboeken waarover de samensteller kon beschikken.
 - GA: J. GAILLIARD, *Inscriptions Funéraires et Monumentales de la Flandre Occidentale. Arrondissement de Bruges*. Boekdeel 1, deel 1: St.-Donaas en St.-Walburga (Brugge, 1861), deel 2: O.L.Vrouw (Brugge, 1866).
 - GH: F. CORTYL en J. MORTIER, *Manuscrit Ghys II 2308 Armorial* (Paris, 1998)
 - GI: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de la ville et chatellenie de Furnes. Tome IV. Etat des fiefs relevant de la cour féodale du Bourg de Furnes* (Brussel, 1896)
 - GE: Gelre (B.R. Ms 15652-56) (Ed. J. Van Helmont, Leuven, 1992)
 - PB: P. BERGMANS, *Armorial de Flandres du XVIe siècle* (Brussel, Parijs, 1919) Wapenboek uit 1562.
 - PO: M. POPOFF, *Armorial des rois de l'Épincte de Lille (1283-1486)* (Paris, 1984)
21. Een malie is een ruit waarvan het binnengedeelte ruitvormig weggenomen is zodat alleen de omtrek overblijft.
22. Het wapenboek van Gelre (1396-1400) geeft aan de here van Oostende, leenman van de 'hertog' van Holland, *hermelijn met een schildhoofd van keel* (DR III, 69). Volgens GE (uitgave 1992), in de index 'Oostende 1095' staat:

- Gerit die Bastert - d'herm. au chef de gu. un filet de sin. en bande. C. CHAUSSIER en G. van INNIS, *L'ordre des chevaliers de Saint-Antoine en Hainaut* (XIVe-XVe s.) (Brussel, 1994), p. 272: Guillaume van Oostende: 1433, d'herm. au chef de gu.
23. DE RAADT, op. cit., dl. I, p. 73 vermeldt dat de familie 'de la Bruyère, dit van der Heijden (Belg.)' een wapen van volledig hermelijn voerde. Maar we vinden dit niet terug in zijn eigenlijk repertorium onder de nochtans zeer talrijke vermeldingen van zegels van diverse van der Heijdens (DR II, 50-55). Enkel een Leuvens koopman Lodewijk heeft in 1377 een zegel met een schuinbalk van hermelijn, beladen met drie lelies. (p. 55). GE (editie 1992) geeft twee andere wapenschilden.
24. Er is nog een andere voorstelling: *zilver met een schaakbord van azuur van twaalf stukken omboord van keel* (CG, p. 22, PB 495, Wapenboek Gelre (GE 1004), vermeld in DR I, 398) die aansluit bij de oudste zegels: 1226, Wouter van Drinkham: *geschaakt met een zoom beladen met zes schelpen* (DA 2049); 1312: Jacob: *geschaakt met een geblokte zoom* (DR I, 398); 1370, Jan: *geschaakt met een zoom*. (GD 804)
25. De oudste zegels Varenne: 1277, Hervé en 1314, Jan bevatten geen hermelijn en geen kepers maar andere wapenfiguren. (DA 3822, 3823)
26. Hiervoor gebruikten we de volgende repertoria van zegels:
 - DA: DOUET D'ARCQ, *Archives de l'Empire. Inventaires et documents. Collection de sceaux* (Parijs, 1863-1868, 3 dln.)
 - GD: G. DEMAY, *Inventaire des sceaux de la Flandre ... Dépt. du Nord* (Paris, 1873, 2 dln.)
 - GV: Vc. de GHELLINCK VAERNEWYCK, *Sceaux et armoiries des Villes, Communes, Echevinages, Chatellenies, Métiers et Seigneuries de la Flandre ancienne et moderne* (Paris, 1935).
27. DOUET D'ARCQ, op. cit., nr. 10404 en Th. de LIMBURG STIRUM, *Le chambellan de Flandre et les sires de Ghisteltes* (Gent, 1868), pp. 124-125 plaat XI (1276) en *idem*, *Description des sceaux de quelques seigneurs de Flandres* (vooral over de heren van Gistel) in: *Annales de la Société d'Emulation* (Brugge, 1869) pp. 1-36 meent hij nog op p. 14 dat de keper oorspronkelijk van goud of zilver was en pas hermelijn vanaf de 14de eeuw, maar hij tekent toch reeds het wapen van Jan van Gistel, zoon van Wouter uit 1275 met hermelijn (Plaat VII, tekst p. 21, Plaat X, tekst p. 35)
28. E. WARLOP, Het wapen van Gistel, in: *Gestella* (Gistel, 1983), pp. 19-28. In 1671 schreef de heraldicus Pater Cl.-Fr. MENESTRIER, *Le véritable art du blason et la pratique des armoiries depuis leur institution* (Lyon, 1671) p. 281 over Gistel: *n'avoit anciennement qu'un chevron d'argent, le semé d'hermines*.
29. G.J. BRAULT, *Eight thirteenth-century Rolls of Arms in French and Anglo-Norman blazon* (Pennsylvania State University, London, 1973) p. 41 (92), p. 49 (80) en p. 64 (167).
30. Latere vermeldingen zijn: 1392, Victor: *effen met een ring in het midden en een schildhoofd van hermelijn* (GD 1220) en 1421, Rogier: *effen, gevierendeeld door twee schuinbalken met een schildhoofd van hermelijn* (GD 3836).
31. A. BONVARLET en L. BOULY DE LESDAIN, *Notice généalogique sur la Maison d'Hondschoote*, in: *Annales du Comité flamand de France*, XXIII, 1897 pp. 129-153. Zij verwijzen naar het zegel Hondschoote beschreven in DOUET D'ARCQ, op.cit., nr. 2419. Met dank aan dhr. Hervé Douchamps voor deze mededeling.

Jean de Roubaix, heer van Rombais (°1369 - †1449), voerde een schild van hermelijn met een rood schildhoofd. (Illustratie uit A European Armorial van Rosemary Pinches en Anthony Wood (Heraldry Today, Wiltshire, 1971.)